

A Birckenstein-féle metszeteskönyv

(Justus van der Nypoort magyar vonatkozású művei.)

BIRCKENSTEIN geometriai tankönyve a XVI—XVII. században rendkívül népszerű műfaj, az ún. „emblematis irodalom” kései terméke. Az emblematis írók eredetileg közmondásokat, tanító célzatú velős mondásokat sorakoztattak egymás mellé, és a mondanivalót — a középkori „biblia pauperum” mintájára — képekkel illusztrálták. A rendelkezésre álló emblémakészlet korlátozottsága miatt azonban később szükségessé vált, hogy az anyagot különféle ötletekkel frissítsék fel, tegyék érdekesebbé, változatosabbá. Matthäus MERIANNak a műfaj élete meghosszabbítására szolgáló újítását legkövetkezetesebben a XVII. század első felében megjelent *Thesaurus philopoliticus* élelmes szerzői, Eberhard KIESER és Daniel MEISSNER valószínűsítették meg, akik a közmondásokat illusztráló jeleneteket azokkal semmiféle eszmei kapcsolatban nem álló városábrázolásokkal élénkítették.¹ Ez a kiadvány eredeti oktató és nevelő rendeltetését háttérbe szorította ugyan, másrészt azonban számtalan értékes veduta keletkezésére vezetett. BIRCKENSTEIN könyvénel megmaradt a tanító célzat, de a szerző már nem erkölcsi hatásra, hanem tudományos ismeretek közlésére törekedett. Mértankönyvében a geometriai ábrák unalmas egyhangúságát a kép alsó felét elfoglaló veduták ellensúlyozzák, amelyek XVII. századi magyar várakat és városokat ábrázolnak. Ilyen módon a magyarországi látképeknek olyan sorozata gyűlt össze, amelyhez hasonlóval nem találkozunk a XVII. században keletkezett magyar vonatkozású, metszetekkel díszített könyvek tömegében. Topográfiai és művészettörténeti kutatóink korán felismerték a könyv értékét, és fel is használták forrásként látképeit. Az egyes illusztrációk előterében látható jelenetek pedig, amelyek a XVII. századi élet egy-egy mozzanatát közvetlen valószerűséggel állítják elénk, a magyar művelődés, fegyver, viselet stb. kutatója számára nélkülözhetetlen dokumentumok. A könyvvel mint egészszel azonban senki sem foglalkozott behatóan. Általában a hazai tudományos irodalomban nem vált gyakorlattá a régi metszeteskönyvekkel kapcsolatban a könyvészeti, művészettörténeti és topográfiai szempontokra egyaránt kiterjedő feldolgozási módszer. BIRCKENSTEIN könyvének sem szenteltek nagyobb figyelmet, pedig ez a gyakrabban forgatottak közül való, illusztrációi művészi tekintetben is kiemelkednek az átlagból, és forrásértékük is nagy. Így történetelt, hogy az illusztrációk felhasználói közül senki sem vette észre réz-

¹ Vö.: Daniel MEISSNERS *Thesaurus Philopoliticus*. Neu herausgegeben und eingeleitet von FR. HERRMANN u. L. KRAFT. Heidelberg, 1927. — FR. BACHMANN: *Die alten Städtebilder*. Leipzig, 1939. 16—22. l.

karcolójuk, a nálunk többször foglalkoztatott holland művész szignatúráját, amely most, a könyv alaposabb tanulmányozásának eredményeképpen előkerült.

A magyar szempontból rendkívül érdekes mű első kiadásának címe így hangzik: „Ertz-Herzogliche/ Handgriffe/ Dess/ Zirckels vnd Linials,/ Oder/ Ausserwehlter Anfang/ zu denen Mathematischen/ Wissenschaftten./ Worinnen man durch eine leichte vnd neue Art ihm/ einen geschwinden Zutritt zu der Feldmesserey, vnd andern darauss entspringenden Wissenschaftten, machet./ Beschrieben von Dero/ Röm. Kayserl. Mayestät/ bestellten/ Feld- vnd Land-Ingenieurn dess Königreichs Böhaimb,/ Obristwachtmeistern, etc./ Anthoni Ernst Burekhard von Birckenstein./ Wienn,/ Mit Röm. Käyserl. Majest. Befreyung./ In Verlegung dess Verfassers./ Gedruckt bey Johann van Ghelen, ANNO M.DC. LXXXVI./” A címlapot „Amling sculp: Monachij.” — szignatúrájú rézmetszet előzi meg, amely allegorikus alakok társaságában, trónörökösként ábrázolja a későbbi I. JÓZSEF császárt. A címkép egészen más stílusú, mint a többi illusztráció. A címlapot 6 számozatlan lapon a trónörököshöz szóló ajánlás követi. Ebben a szerző elmondja, hogy tanítványát, JÓZSEF főherceget — ezért *Erzherzogliche Handgriffe* a könyv címe — ezeknek az alapelemeknek segítségével vezette be a hadi tudományokba. A trónörökös tanítója nyilván a császári háztól kapott támogatást könyve megjelenetéséhez. Az 1—6. számozott lapokon bevezetés következik a geometria jelentőségéről. A 7—142. lapon egyes geometriai fogalmak magyarázatát, illetve egy-egy feladat szövegét találjuk. Néhány címloldal kivételével a szövegoldalakkal szemben, jobb vagy bal felső sarkukon a szöveggel megegyező lapszámmal ellátott ábrák foglalnak helyet, amelyek a mértani feladatok megoldását illusztrálják. A már említett címkép nélkül az összes illusztrációk száma 122, ebből 12-n nincs veduta, a fennmaradó 110 egy-egy látképet tartalmaz a XVII. századi Magyarország várairól és városairól. Az ábrák rézkarc technikával készültek, — néha rézmetszettel vegyesen, — lemez méretük általában $17,3 \times 11,3$ cm. Az egyes helységek neve szószalagra írva az ábrázolás felett olvasható. A városképekkel kísért geometriai ábrák sorával a könyv véget is ér.²

A könyv többi kiadásának megállapításánál a budapesti nyilvános könyvtárak rendelkezéseimre álló anyagára és az eddigi irodalom adataira támaszkodtam. Elképzelhető, hogy magántulajdonból vagy külföldi könyvtárakból az alább felsoroltakon kívül még más kiadások is előkerülnek. A rézkarcok lemez-állapotának változásából azonban fő vonásaiban így is sikerült a könyv történetét megállapítani. Az esetleg újonnan előkerülő, számomra eddig ismeretlen kiadások a könyv sorsára vonatkozó ismereteinket gazdagíthatják ugyan újabb adatokkal, de a minket legjobban érdeklő látképek lemezeinek fejlődéséről itt vázolt képet lényeges vonásaiban nem változtathatják meg.

² A kiadást leírja: APPONYI, A.: *Hungarica*. II. München, 1903. 1217. sz. Adatait annyiban kell helyesbíteni, hogy a városképekre vonatkozó magyarázatot és regisztert később köthették példányához. Az 1686-os kiadás egyéb ismert példányaiiban ugyanis ezek a részek nincsenek meg, másrészt a magyarázatban olyan események is szerepelnek, amelyek 1687-ben és 1688-ban történtek. Amint látni fogjuk, ezek a részek az 1689-es kiadásban jelentek meg először. Vö. még: MAYER, A.: *Wiens Buchdrucker-Geschichte*. I. köt. Wien, 1883. 326. l.

A második kiadás 1689-ben jelent meg Augsburgban Jacob KOPPMAYER kiadásában. Az eltérő tipográfiájú, de egyébként azonos cím a következőképpen végződik: „Samt einem/ Anhang oder Beschreibung/ Derer in den Geometrischen Kupffer-Figuren beygefüg-/ ten Ungarischen Städte, Vestungen und Schlösser, unter welchen/ nicht wenige, so bisshero in keinen Reiss- und Land-Beschreibungen/ dess Königreichs Ungarn vor Augen gestellet/ worden.” Az ajánlást követően a 8 évre szóló privilégium szövegét iktatták be. A 7—18. számozatlan lapon „Vorbericht An den Respective geehrten Leser” olvasható, amelynek egyik utolsó mondata a látképeknek a könyvben elfoglalt szerepére, népszerűségükre és az ebben a kiadásban először közölt, hozzájuk fűzött magyarázatokra vonatkozik. Érdemes idézni: „Belangend nun den Anhang, so der zweyten Edition dieses hochnutzlichen Werkes beygefügt worden, so ist solches beschehen, weilen bisshero von vielen Liebhabern eine Beschreibung derer den Kupffer-Figuren, zu Erfüllung dess ledigen Raums beygezeichneten Ungarischen Städten, Vestungen und Schlösser, verlanget worden, als hat man auch hierinn willfahren, und von derselben Gelengenheit, Veränderungen und ieszigen Zustand einige Meldung thun wollen, verhoffende, weilen doch viel Plätze darunter begriffen, welche bisshero wenig oder gar nicht bekannt gewesen, damit nichts unangenehmes gethan zuhaben.” A 143—186. lapokra terjedő magyarázat teljes címe a következő: „Kurtz-verfasste Beschreibung derer Vestungen und Schlösser, mit welchen die Geometrische Kupfer-Figuren dieser Ertz-Hertzoglichen Handgriffe gezieret.” Az egyebekben az első kiadással azonos tartalmú és beosztású kötetet a 186. lap után „Register” egészíti ki.

1697-ben és 1698-ban a könyv újból megjelent. Címe kisebb eltérésektől eltekintve, — amelyek közül a legfontosabb az, hogy a szerző nevét „A.E.B.V.P.” betűkkel jelölték meg, — nem változott. Lényegében azonos maradt a tartalom is, csak az ajánlást és a privilégiumot hagyták el, mivel már elvesztették aktualitásukat. Eltér az 1689-es kiadásétól az újabb kiadások tipográfiája is, de a lapszámozás nem változott. Így a látképek lemezei 1698-ig változatlan állapotban kerültek lenyomatásra. Ez a két kiadás szintén KOPPMAYER-nél jelent meg Augsburgban.

A lemezanyag értékesítése jó üzlet volt a kiadó számára, a könyv példányai kelendők lehetek, mert 1699-ben újabb kiadással találkozunk.³ Ennek tartalma és a képek lapszámozása változatlan maradt. De a lemezek alján a sorrend biztosítására az ábécé betűit is felírták, először egyenként, majd kettőzve, hármasával stb. A számozásnak ez a módszere egészen a „dddddd” jelig (Sopron) halad. Az eredeti sorrendbe téves számozás révén csak a 114—119. lapok között (aaaaa-fffff) került egy kis zavar. Meg kell jegyezni, hogy egyes képeken a bal felső sarokban a kiadás rendjétől eltérő jelölés nyomai is

³ MAJLÁTH B.: *Budapest történetének irodalma*. Bp. 1886. 330. sz. alatt egy állítólag 1690-ben megjelent kiadást említ Enea LANFRANCONI gyűjteményéből. Ezzel a kiadással másutt nem találkoztam. Az Országos Széchényi Könyvtárban 222644. sz. alatt találtam a könyvnek olyan példányát, amelynek címlapján az évszám utolsó számjegye hiányzik, csak „169.” látható, tehát az 1690-es évek egyikéből származik. Mivel azonban 1698-ig a lemezek változatlan állapotban kerültek újranyomatásra, ebben a példányban pedig a számozáson kívül betűjelzéssel is találkozunk, ez a kiadás későbbi az 1698-asnál. De ebben az esetben feltétlenül 1699-ben kellett megjelennie, mert később az évszám már 17-tel kezdődne. Mivel a most ismertetett, Széchényi könyvtári példány a LANFRANCONI gyűjtemény bélyegzőjét viseli, MAJLÁTH feltehetőleg ezt írta le, de az évszám kiegészítésében tévedett.

felfedezhetők, így pl. „n. 10.” a 46. lapon (Szigetvár). Ezt a jelölést később elvetették, levakarással igyekeztek eltüntetni, de nyomai eléggé olvashatóan mégis megmaradtak. Vajon egy eddig nem ismert kiadásra vallanak-e ezek a jelek, vagy csak egy meg nem valósult, eltérő beosztási kísérlet nyomaiként kísérik tovább a lemezeket későbbi életük folyamán, — jelenleg nem tudjuk eldönteni. Még valami szembeötlik az 1699-es kiadásban. A 73. lap (Nagykanizsa) lemezének széle valószínűleg megsérült vagy letörött, mivel a keretig körülvágták. Így az eredeti lapszám is elveszett. Ezért a „73” számot a kereten belül újra ráírták, valamint az új jelölést is, „kkk” jel formájában.

A következő kiadások évszáma 1713 és 1731. Mindkettő Augsburgban látott napvilágot. Az eddigi augsburgi kiadót, KOPPMAYERT most Daniel WALDER, majd 1731-ben David Raymund MERTZ és Johann Jacob MAYER kiadók váltották fel. A cím, beosztás és tartalom lényegében változatlan maradt; az új kiadások címlapjai némileg eltérnek egymástól. Az 1713-as címe így kezdődik: „Herrn Burekhard von Pürckenstein/ Weyland/ JOSEPHI I./ Dess Grossen/ Römischen Kaysers/ Mathematici/ Ausserwöhler [!] Anfang zu denen höchst-nutzlich/ Mathematischen/ Wissenschaftten”. Ezután a régebbi szöveg megy tovább kis változtatásokkal. A címben a képek számát is feltüntetik, és 1713-ban tévesen 125-ben, 1731-ben pedig helyesen 123-ban jelölik meg, a címlappal együtt. A lemezek állapotában — 1699-hez képest — ennél a két kiadásnál semmi változtatás nem történt. A szövegdalakon a szemben levő képen ábrázolt hely nevét is feltüntették. Ismeretes még egy, az eddigieknél későbbi kiadás is. Címe: „Anweisung/ Zum/ Zirckel und Lineal Gebrauch/ so wohl/ vor die Jugend als Professionisten/ und Handwerker./ Verlegt in Augsburg/ von Johann Georg Hertel.” Pontos keletkezési évét nem ismerjük, címlapján nincs évszám. Valószínűleg a XVIII. század második felében jelent meg. A kiadó, HERTEL élete ugyanis erre az időre esik.⁴ Késői megjelenésére mutat a gót betű helyett a latin ábécé alkalmazása és a lemezek állapotában bekövetkezett újabb változások is. Ennek a kiadásnak egyetlen példányát a Magyar Történelmi Képcsarnok őrzi. Bár a példány csonka, de a belőle kiemelt lapokat hiány nélkül sikerült megtalálnom a gyűjtemény metszetanyagában. A könyv beosztása lényegesen megváltozott. 244 számozott lapot tartalmaz; a képek eredeti sorrendjét megtartották. Még az 1699-es kiadásba becsúsztott számozási hibát is korrigálták. A képek mindig a jobb, páros oldalra kerültek, ezért rajtuk a lapszámozás mindig a jobb felső sarokban látható. A jobboldalra eső régi számokat lecsiszolták a lemezről, ritkán, de előfordul az is, hogy az új számot a régi átjavításával sikerült létrehozni. A baloldalon gyakran látható a régi számozás nem teljesen eltüntetett nyoma. A már említett „n”-es jelölés maradványai is megtalálhatók. Megmaradtak a lapalji betűjelzések is. A mindig páratlan oldalra jutó szöveget, nyilván papírtakarékossági okokból, a megelőző kép hátára nyomtatták. Ez nagyon fontos körülmény, mert az eddigi összes kiadásokban a képek háta üres volt. Ebben a kiadásban a szöveget rézmetszet-technikával nyomtatták, a megfelelő méretű rézlemez széle mindenütt meglátszik.

Az ismertetett nyolc kiadásban tehát a geometriai ábrák s velük együtt a látképek lemezeinek három állapotát különböztethetjük meg.

I. Első állapot. Az eredeti számozás a felső bal vagy jobb sarokban. Hátlap üres. 1686, 1689, 1697, 1698.

⁴ THIEME — BECKER: *Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler*, 16. köt. Lpz. 1923. 552. 1.

II. Második állapot. Az eredeti számozást új jelzés egészíti ki az ábécé betűi segítségével. Hátlap üres. Nagykanizsa lemezének széle levágva. Egyes lapokon eltérő, „n”-es jelzés nyomai. 1699, 1713, 1731.

III. Harmadik állapot. Új számozás a betűjelzés megtartásával és a régi számozás teljesen el nem tüntetett nyomaival. Hátlapon rézre metszett szöveg. A lapszám mindig a jobb felső sarokban. HERTEL-féle kiadás a XVIII. század második feléből.

Miután ilyen hosszasan foglalkoztunk a könyvvel, érdemes lesz röviden megemlékeznünk szerzőjéről is. Anton Ernst Burckhard von BIRCKENSTEINTől a következő adatokat tudjuk. 1683-ban császári hadmérnök lett. 1684-ben Esztergom erősítésében, majd Buda ostromában vett részt. 1686-ban alezredesi ranggal Győr főmérnöke lett, itt 1699-ig tudjuk nyomon követni. 1687-ben Budán találkozunk nevével. 1702-ben tagja a Hofkriegsratnak. Ezután még hosszú ideig élhetett, mivel 1740-ből és 1744-ből egy másik geometriai tárgyú könyvét ismerjük, EUCLIDES-fordítását.⁵ Exlibrisét a soproni Műszaki Egyetem könyvtárából ismerjük. Valószínű, hogy könyvtára egy részét a selmecbányai (Baňská Štiavnica) bányászati főiskola szerezte meg. Onnan került Sopronba.⁶ Sajátkezű rajzai közül csak egy maradt fenn Karlsruheban. Érsekújvár (Nové Zámky) alaprajzát ábrázolja, nem készült művészi igényekkel.⁷

A sok kiadást megért könyvből bennünket elsősorban a geometriai ábrákat díszítő látképek érdekelnek. Eredetileg csak az üresen maradó felület kitöltésére, dekoratív célból kerültek a könyvbe, tehát szerepük mellékes volt. A sok kiadásból mégis úgy látszik, hogy nagyban hozzájárultak a könyv népszerűségének emeléséhez már keletkezésük idején is. A látképek 110 várat, kastélyt vagy várost ábrázolnak a XVII. századi Magyarország területéről. Alább közöljük a terjedelmére nézve párját ritkító vedutagyűjtemény részletes jegyzékét.⁸

⁵ Címe: *Teutsch-| Redender Euclides . . . In teutscher Sprach eingerichtet und bewiesen| Durch| Ant. Ernst Burckh. von Pirckenstein.| Wien in Oesterreich.| Peter Conrad Monath, 1740.* Az 1744-es kiadást az Universitätsbibliothek, Wien szívességéből ismerem.

⁶ Erre GYULAY Zoltán professzor hívta fel figyelmemet, amiért ezúton köszönetet mondok.

⁷ A rajz fényképe: Építészeti Tanács Titkársága Műemléki Csoport C/491. Közli: GLASER L.: *A karlsruhei gyűjtemények magyar vonatkozású térképanyaga.* Bp. 1932. 33. sz. BIRCKENSTEIN életére vonatkozó adatok ugyanott 123. l.

⁸ A listában az eredeti számozást tartottuk meg. Azok a példányok, amelyeken csak az itt megadott számok találhatóak, az első négy kiadás egyikéből valók. Ha a fenti számokhoz a lap alján betűjelzések is csatlakoznak, akkor a rézkarc az 1699-es, 1713-as vagy 1731-es kiadás megcsontításából származik. Ha a BIRCKENSTEIN-féle rézkarcok a második oszlopban szereplő megnevezéssel, de az itt megadottól eltérő és kivétel nélkül a jobb felső sarokban elhelyezett számozással, hátlapjukra nyomtatott szöveggel kerülnek elő, akkor a HERTEL-féle utolsó kiadás példányaival van dolgunk. A jegyzék rövidítései: A: Ausztria; CSR: Csehszlovákia; J: Jugoszlávia; m: vármegye; R: Románia; SSSR: Szovjetunió.

Lap- szám	Név	Mai név	Magyar név
	Birckensteinnél		
9	Caschau	Košice (ČSR.)	Kassa
15	Papa	Pápa (Veszprém m.)	Pápa
19	Temeswar	Timișoara (R.)	Temesvár
20	Tokay	Tokaj (Borsod-Abauj-Zemplén m.)	Tokaj
21	Erla	Eger (Heves m.)	Eger
24	Gyula	Gyula (Békés m.)	Gyula
25	Vesprin	Veszprém (Veszprém m.)	Veszprém
28	Lanssee	Landsee (A.)	Lánzsér
29	Waradein	Oradea (R.)	Nagyvárad
32	Griechisch-Weissen- burg	Beograd (J.)	Belgrád
33	Tirna	Trnava (ČSR.)	Nagyszombat
34	Galanta	Galanta (ČSR.)	Galánta
35	Buiak	Buják (Nógrád m.)	Buják
36	Munkatsch	Munkacsevo (SSSR.)	Munkács
37	S. Nikolaus	Törökszentmiklós (Szolnok m.)	Törökszentmiklós
38	Rozgon	Roshanovce (ČSR.)	Rozgony
39	Stulweissenburg	Székesfehérvár (Fejér m.)	Székesfehérvár
40	Palotta	Várpalota (Veszprém m.)	Várpalota
41	Eperjes	Prešov (ČSR.)	Eperjes
42	S. Martinsberg	Pannonhalma (Győr-Sopron m.)	Pannonhalma
44	Babotsch	Babócsa (Somogy m.)	Babócsa
46	Sigeth	Szigetvár (Baranya m.)	Szigetvár
47	Letava	Lietava (ČSR.)	Zsolnalitva
48	Prespurg	Bratislava (ČSR.)	Pozsony
49	Kismarton	Eisenstadt (A.)	Kismarton
50	Leva	Levice (ČSR.)	Léva
51	Frakno	Forchtenau (A.)	Fraknó
52	Eczet	—	Ecsed vára
53	Sente	Šintava (ČSR.)	Sempte
56	Funfkirchen	Pécs (Baranya m.)	Pécs
57	Dotis	Tata (Komárom m.)	Tata
58	Hatwan	Hatvan (Heves m.)	Hatvan
59	Teplicze	?	?
60	Leka	Lockenhaus (A.)	Léka
62	Vgod	Ugod (Veszprém m.)	Ugod
63	Deveczer	Devecser (Veszprém m.)	Devecser
64	Neüheüsel	Nové Zámky (ČSR.)	Érsekújvár
65	Zatmar	Satu-Mare (R.)	Szatmárnémeti
66	Beczko	Beckov (ČSR.)	Beckó
67	Szadvára	Szögliget (Borsod-Abauj-Zemplén m.)	Szögliget (Szádvár)
68	Filleck	Fil'akovo (ČSR.)	Fülek
69	Weitzen	Vác (Pest m.)	Vác
70	Calo	Nagykálló (Szabolcs-Szatmár m.)	Nagykálló
71	Zolnok	Szolnok (Szolnok m.)	Szolnok
72	Hegyesa	Hegyess (Veszprém m.)	Hegyess
73	Canischa	Nagykanizsa (Zala m.)	Nagykanizsa
74	Pest	Budapest (Pest m.)	Budapest
75	Buda	Budapest (Pest m.)	Budapest
76	Serinwar	—	Zerinvár, Új-Zrinvár
77	Comora	Komárno (ČSR.)	Komárom
78	Raab	Győr (Győr-Sopron m.)	Győr
79	Leopoldstatt	Mestečko (ČSR.)	Lipótvár (Újvároska)
82	Keopczin	Kitsee (A.)	Kőpcsény
83	Dobraniva	Dobronivá (ČSR.)	Dobronya
84	Rapos	?	?
85	Varda	Kisvárdá (Szabolcs-Szatmár m.)	Kisvárdá

Lap- szám	Név	Mai név	Magyar név
	Birckensteinnél		
86	Gran	Esztergom (Komárom m.)	Esztergom
87	Vicegrad	Visegrád (Pest m.)	Visegrád
88	Streczen	Strečno (ČSR.)	Sztreccsény
89	Giarmat	Balassagyarmat (Nógrád m.)	Balassagyarmat
90	Novigrad	Nógrád (Nógrád m.)	Nógrád
91	Lindva	Dolnja Lendava (J.)	Alsólendva
92	Schambock	Zsámbok (Pest m.)	Zsámbok
93	Sisek	Sisak (J.)	Sziszek
94	Bicze	Bytča (ČSR.)	Nagybittse
95	Arva	Orava (ČSR.)	Árva
96	Simontorna	Simontornya (Tolna m.)	Simontornya
97	Lenti	Lenti (Zala m.)	Lenti
98	Varano	Vranov (ČSR.)	Varannó
99	Belatinz	Beltinci (J.)	Belatine
100	Ozora	Ozora (Tolna m.)	Ozora
102	Oesseck	Osijek (J.)	Eszék
103	Kalastrom	Kloster-Marienber (A.) ?	Klastrom (Borsmonostor) ?
104	Kopany	Törökkoppány (Somogy m.)	Törökkoppány
105	Tomasi	Tolnatamási (Tolna m.)	Tolnatamási
106	Zolyom	Zvolen (ČSR.)	Zólyom
107	Eleskő	Biksard (ČSR.)	Éleskő (Bikszárd)
108	Vigles	Viglaš (ČSR.)	Végles
109	Nagy Heflan	Grosshöflein (A.)	Nagyhöflány
110	Tabor	?	?
112	Sengrot	Zalaszentgrót (Zala m.)	Zalaszentgrót
113	Nembti	?	?
114	Giszing	Güssing (A.)	Németújvár
115	Rechnitz	Rechnitz (A.)	Rohonc
116	Fekete Varos	Purbach (A.)	Feketeváros
117	Czobancz	Csobánc (Veszprém m.)	Csobánc
118	Riczo	Hričo (ČSR.)	Hricsó
119	Cziczva	Čicava (ČSR.)	Csicsva
120	Czeczuk	Csesznek (Veszprém m.)	Csesznek
121	Wirowitiza	Virovitica (J.)	Verőce
122	Verebel	Vráble (ČSR.)	Verebély
123	Berenz	Podbranč (ČSR.)	Berencs
124	Gesztes	Várgesztes (Komárom m.)	Várgesztes
125	Domanis	?	?
126	Sobotis	Sobotište (ČSR.)	Szobotist
127	Schwartzenbach	Schwarzenbach (A.)	—
128	Keresztur	Deutsch-Kreutz (A.)	Sopronkeresztur
130	Czagkathurn	Čakovec (J.)	Csáktornya
131	Warasdien	Varaždin (J.)	Varasd
132	Coppreüniz	Kaprivnica (J.)	Kapronca
133	Petrinia	Petrinja (J.)	Petrinja
134	Presnitz	Berzence (Somogy m.)	Berzence
135	Wihitsch	Bihač (J.)	Bihács
136	Sarvos	Szarvas (Békés m.)	Szarvas
137	Sabaz	Šabaz (J.)	Szabács
138	Neitra	Nitra (ČSR.)	Nyitra
139	Ung. Altenburg	Mosonmagyaróvár (Győr-Sopron m.)	Mosonmagyaróvár
140	Sendre	Szendrő (Borsod-Abaúj-Zemplén m.)	Szendrő
141	Lakompak	Lackenbach (A.)	Lakompak
142	Oedenburg	Sopron (Győr-Sopron m.)	Sopron

A könyv látképei hitelességének, megbízhatóságának kérdése nem dönthető el egyöntetűen. Ehhez hosszú kutatómunka szükséges. Össze kell gyűjteni az egyes helységekhez vonatkozó összes ábrázolásokat, és pontosan meg kell határozni keletkezési körülményeiket. Tipológiai csoportokba kell őket rendezni, hogy az időbeli egymásután és az átvételek tisztázása révén meg lehessen különböztetni az eredeti felvételeket és azok sokszorosítását az egyszerű másolatoktól. Végül, de nem utolsósorban szükség van a sorozatban szereplő várak, városok fekvésének, környezetének, épületeinek ismeretére is. A kutatómunka ezen a téren még egyáltalán nem mondható lezártnak. Annyit azonban már most is megállapíthatunk, hogy BIRCKENSTEIN könyvének látképei hitelesség szempontjából nem egyforma értékűek. Vannak olyan képek a sorozatban, amelyek első pillantásra elárulják, hogy nem a helyszínen felvett rajzok alapján készültek, hanem széles körben elterjedt típusokat vesznek át és visznek tovább. Ezeknél topográfiai és művészettörténeti forrásértékről csak közvetett értelemben beszélhetünk. Más esetekben a látkép nem egyszerű ismétlése egy korábbinak, hanem beállításban vagy egyes részletekben újat mond. Ilyen, a rekonstrukció szempontjából felhasználható, forrásértékű vedutákat találunk a könyvben Balassagyarmatról,⁹ Esztergomról,¹⁰ Nógrádról, Vácra, Visegrádról stb. Szerepelnek a sorozatban olyan helyek is, amelyekről a BIRCKENSTEIN-féle képeken kívül más ábrázolás nem maradt fenn, de mégsem érezzük őket megbízhatóknak. Ezeknél a hitelesség kérdését minden esetben a speciális helytörténeti kutatásnak kell eldöntenie. Már a könyvben szereplő helynevek azonosítása sem könnyű feladat. Sokszor kevésbé ismert, kisebb kastélyokat mutatnak be az illusztrációk, amelyeknek hadászati jelentőségük nem volt. Nehézséget okoz a nevek idegen, németes írásmódja vagy az azóta bekövetkezett névváltoztatás is. Több helység a könyv megjelenése óta teljesen elpusztult.

Láthatjuk tehát, hogy a könyv szerzője nem törekedett feltétlenül hiteles veduták közlésére, hiszen nem is ez volt a célja, s a látképek csak mellékes jelentőségűek. Ha mégis találunk köztük természet után készülteteket, az azt bizonyítja, hogy a művész járt Magyarországon, s egyes esetekben azt örökítette meg, amit látott. Természetes azonban, hogy nem juthatott el személyesen mind a 110 helyre. Ez túl nagy anyagi áldozatot rótt volna a könyv kiadójára, másrészt a háborús helyzet miatt nehezen megoldható feladat lett volna. Viszont a könyv illusztrálandó fejezeteinek száma adott volt, s a látképek mennyiségének ehhez kellett alkalmazkodnia. Ezért olyan helységeket is fel kellett vennie a sorozatba, amelyeket csak közvetve, idegen forrásból ismert. A látképek előterében elhelyezett staffázsalakok azonban a valóság közvetlen megfigyeléséről tanúskodnak, s a könyvvel kapcsolatban foglalkoztatott művész magyarországi tartózkodásának újabb bizonyosságai. Elsősorban a katonák életének eseményeit ábrázolják ezek a jelenetek, ami a képek keletkezési idejét tekintetbe véve érthető is. Tanulmányozhatjuk az előtéri alakokon a XVII. századi magyar gyalogos és lovaskatonák viseletét, fegyverzetét.¹¹

⁹ Képe: GENTHON István: *Nógrád megye műemlékei*. Bp. 1954. 119.

¹⁰ Képe: LEPOLD A.: *Esztergom régi látképei*. Bp. 1944. A Szent István Akadémia II. Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi osztályának értekezései. III. köt. 5. sz. XV. tábla.

¹¹ 35. lap, képe: SZENDREI J.: *A magyar viselet történeti fejlődése*. Bp. 1905. 129. l.; *Magyar Művelődéstörténet*. Bp. é. n. 3. köt. 232. l. — 67. lap, képe: SZENDREI: *í. m.* 131. l. — 72. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet*. 3. köt. 232. l.

Igen sok a staffázként alkalmazott csatajelenet.¹² A hosszú harcokban mind török, mind magyar részről estek foglyok.¹³ A hadifoglyokkal szemben kölcsönösen előfordult a kegyetlenség.¹⁴ Nem volt ritka jelenség a fosztogató katona sem.¹⁵ Egyik képen közelről tanulmányozhatunk egy ágyúállást, amelyre a gyakori ostromok alkalmával volt szükség.¹⁶ De megtaláljuk a képeken a katonaelet vidámabb oldalait is. A táborban mulatozó katonák képe többször visszatér.¹⁷ Kedvelt időtöltés lehetett — a képekből következtetve — a kártyázás¹⁸ és a kockajáték.¹⁹ Rendkívül érdekes, egyedülálló a kuruc fegyvertánc kisméretű képe.²⁰

Természetes, hogy a hosszú háború a polgári életre is rányomta bélyegét. Leginkább a parasztság szenvedett az egyre súlyosodó terhek alatt. A menekülők magukat fogták be a szekerbe, hogy családjukat, kis vagyontukat biztonságos helyre juttassák.²¹ A paraszt felfegyverkezve ment munkába.²² Igen értékes képes dokumentum az ásóval, kapával foglalatokódó parasztok ábrázolása.²³ De parasztok képével ezeken kívül is többször találkozunk.²⁴ Úgy látszik, a művészt érdekelték a cigányok, mert többször foglalkozott romantikus alakjukkal.²⁵ A cigánykovács képében igen értékes munka-ábrázolást hagyott ránk.²⁶ De a törökök sem kerültek el figyelmét. Az előkelő török úr mellett²⁷ megtaláljuk a látképek előterében az utazó török kereskedőt.²⁸ Bemutatja a művész a kocsi különféle formáit is.²⁹ A 110. lapon persze egyéb érdekes, figyelemre méltó részletek is vannak, de jelenleg nem sorolhatjuk fel valamennyit. A XVII. századi magyar társadalom életének mintegy keresztmetszetét találhatjuk meg a könyvben. A pontos megfigyelésre valló és a látottakat valóságghűen bemutató, feltétlenül forrásértékű genreképek egyetlen hiányosságá kicsiny méretük, de még így is nélkülözhetetlenek a XVII. század kultúrtörténetének kutatója számára.

A mutatós és érdekes sorozat természetesen felkeltette az egykorú és a későbbi századokban élt művészek figyelmét. A BIRCKENSTEIN-könyv egésze vagy egyes lapjai hatásának teljességre törekvő feldolgozása, a források

¹² Pl. 66. lap, képe: SZENDREI: *i. m.* 130. l. — 28. lap, képe: AMBRÓZY Gy.: *A magyar csatakép.* Bp. 1940. 84. l. — 41. lap, képe: *uo.* 85. l. stb.

¹³ 57. lap, képe: SZENDREI: *i. m.* 129. l.; *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 251. l. — 136. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 89. l.

¹⁴ 99. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 37. l.

¹⁵ 115. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 343. l.

¹⁶ 91. lap, képe: SZENDREI: *i. m.* 132. l.

¹⁷ 98. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 630. l. — 107. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 348. l. — 123. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 342. l.

¹⁸ 76. lap, képe: SZENDREI: *i. m.* 131. l.

¹⁹ 127. lap.

²⁰ 132. lap, képe: SZENDREI: *i. m.* 133. l.

²¹ 108. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 337. l.

²² 93. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 346. l.

²³ 109. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 163. l.

²⁴ 59. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 178. l. — 63. lap, képe: SZENDREI: *i. m.* 129. l.; *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 340. l. — 114. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 340.

²⁵ 105. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 126. l.

²⁶ 119. lap, képe: SZENDREI: *i. m.* 133. l.; *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 197. l.

²⁷ 125. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 95. l.

²⁸ 96. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 214. l. — 104. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 210. l.

²⁹ 38. lap, képe: SZENDREI: *i. m.* 129. l.; *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 181. l. — 94. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 181. l. — 139. lap, képe: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 354. l.

kutatásához hasonlóan, nem könnyen és gyorsan megoldható feladat. Jelenleg meg kell elégednünk néhány jellemző példa kiragadásával. A könyv 107. lapjának staffázsalakjait használta fel — metszetek közvetítésével — Francesco GEFFELS a Magyar Történelmi Képcsarnokban őrzött olajfestményén, amely Buda ostromát ábrázolja és 1686-ban keletkezett.³⁰ Még a XVII. században, két évvel az *Ertz-Herzogliche Handgriffe* megjelenése után, 1688-ban adták ki Frankfurtban és Lipcsében a *Das/ Ehmals Gedrückte, vom Türcken berückte,| nun trefflich erquickte/ Königreich Hungarn...* című könyvet. Ebben több lap a BIRCKENSTEIN-féle veduták másolata. A XVIII. század közepén, 1746—8-ban jelent meg Bécsben Johann Georg SCHWANDTNER *Scriptores rerum Hungaricarum* című forráskiadványa. Az iniciálékban közölt rézkarcokon szintén könyvünk képeinek hatását fedezhetjük fel. De még a XIX. században is ismerték és használták BIRCKENSTEIN vedutasorozatát, amint azt *Az Ország Tükre* című folyóirat 1865-ös évfolyamának néhány litografált látképe bizonyítja.

A művészetben tehát BIRCKENSTEIN könyve a megjelenését követő kétszáz éven át eleven hatást gyakorolt. A tudományos irodalomban gyakran hivatkoztak ugyan rá, mindmáig nem sikerült azonban az illusztrációkat készítő művész személyét meghatározni. Történtek ugyan a kérdés megoldására különböző kísérletek, de mindegyik tévútra vezetett. A kutatók egyik csoportja a magyar veduták első érdemes összegyűjtőjének, BUBICS Zsigmondnak nyomdokain haladt. BUBICS a könyv címkéjének szignatúrájából kiindulva az egész művészi díszítést Karl Gustav AMLING (1651—1702) bajor udvari rézmetszőnek tulajdonította.³¹ A régi metszeteskönyvek ismerői számára azonban nem szorul bizonyításra, hogy a könyvek dekoratív címkéjeit és a tulajdonképpeni tartalmat jelentő illusztrációs anyagot nem kellett szükségképpen ugyanannak a művésznek készítenie. Számos példával lehetne ezt bizonyítani. S ha bizonyos esetekben a szignálatlan metszetek attribúálása problémát okozhat, BIRCKENSTEIN könyvével kapcsolatban nem ez az eset, mert a címkép és az illusztrációk egészen más stílust képviselnek. Más a rajzi megoldás, a technika, az emberi alakoknak a háttérhez való viszonya.³² A magyar tudományos irodalomban BUBICS tévedése mégis számos követőre talált, meghatározását gyakran szó szerint átvették.³³ A kutatók egy másik csoportja BIRCKENSTEINT tette meg a látképek rézkarcolójának.³⁴ BIRCKEN-

³⁰ A metszeteket lásd: KELÉNYI B. O.: *Buda és Pest grafikus ábrázolásai a visszafoglalás korából*. Bp. 1936. Klny. a Fővárosi Könyvtár évkönyve VI. kötetéből. 145 (képpel) és 150. sz. Az utóbbi képe: HOBLER M.: *Budapest műemlékei*. I. Bp. 1955. 52. l. A festmény leltári száma a Magyar Történelmi Képcsarnokban 1202.

³¹ BUBICS Zs.: *Magyarországi várak és városoknak a M. N. Múzeum könyvtárában létező fa- és rézmetszetei*. Bp. 1880. 93. l.

³² A grafikai szakirodalomban AMLING művei között természetesen csak a címkép szerepel: MEYER, J.: *Allgemeines Künstler-Lexikon*. I. köt. 2. kiad. Lpz. 1872. 51. sz.

³³ TRAGOR I.: *Vác vára és képei*. Vác, 1906. 61—66. sz. — SZENDREI—SZENTIVÁNYI: *Magyar képzőművészek lexikona*. I. köt. Bp. 1915. 28. l. — SCHOEN A.: *Budapesti képek, könyvek Csillag Béla gyűjteményében*. Bp. 1936. 26—7. sz. — DORNYAI B.: *Régi tatai várképek*. Tata, 1936. 39—41. — BARCSAY—AMANT Z.: *Eger vár és város régi ábrázolásai*. Eger, 1938. 37. sz. — AMBRÓZY: *i. m.* 84. l. — DARNAY—DORNYAI B.: *Képes ábrázolások a Balatonról és vidékéről*. Bp. 1943. Klny. a „Balaton” 1943. évfolyamából. 8. — CSATKAI E.—DERCSÉNYI D.: *Sopron és környéke műemlékei* 2. kiad. Bp. 1956. 157. l. — GERŐ L.: *Magyarországi várépítészet*. Bp. 1953. 436. l.

³⁴ LEFOLD: *i. m.* XV. tábla aláírásában. — BALOGH J.: *Az esztergomi Bakócz kápolna*. Bp. 1955. 112.

STEINnek, a könyv írójának művészi tevékenységéről azonban semmit sem tudunk. Egyetlen ismert rajza, Érsekújvár erődítési műveinek katonai felvétele alapján nehezen tételezhetnénk fel, hogy a könyv gyakran sokalakos, ügyesen megoldott kompozícióit ő készítette volna. Végül még egy téves megállapítást kell helyesbítenünk. A *Magyar Művelődéstörténet* című, gazdagon illusztrált kiadványban, amely bőségesen merít BIRCKENSTEIN könyvének képanyagából, a kötetről egyik helyen részletesebben megemlékeznek. A könyv 99. lapjával kapcsolatban ezt írják: „A tehetséges művész csak egy képén, az itt bemutatott jelenet alatt nevezi meg magát a következő módon: H. C. Etter del. Sajnos, az irodalomban nevét nem tudtuk megtalálni. Mivel azonban képei a magyar életviszonyok, viselet és jelleg igen beható ismeretét árulják el, talán szabad benne, német neve dacára, honfitársat sejtteni.”³⁵ A szóban forgó képen azonban, amelynek nagyított reprodukciójáról az idézett megjegyzés szól, a leg gondosabb kutatással sem tudjuk a szignatúrát felfedezni a fűszálak között.

A mesterkérdés megoldásához az Ugod látképét feltüntető 62. lap (I. tábla) bal alsó sarkában található „Nypoort” szignatúra vezet. Mivel

pedig — a címképet nem számítva — a könyvben szereplő 122 kép művészi megoldása ugyanarra a kézre vall (ember és táj viszonya, technika, feliratok stb.) megállapíthatjuk, hogy az egész könyv illusztrációs anyagát a Magyarországon egyébként is foglalkoztatott németalföldi festő és rézkarcoló, Justus van der NYPOORT készítette. De a bizonyítást a szignatúrán kívül stílusanalógiák segítségével is megerősíthetjük. NYPOORT egyéb, jelzett és datált művei és a BIRCKENSTEIN-könyv egyes részletei között feltűnő egyezéseket sikerült felfedeznünk.

Az 1683-ban keletkezett nagyszombati kalendárium címlapján, az alsó részen a város (Trnava) látképe látható.³⁶ A lapot a jelzés szerint NYPOORT rajzolta Nagyszombatban, és ő maga sokszorosította is. (VI. tábla 1. kép) Az *Ertz-Herzogliche Handgriffe* 33. lapján ugyanezt a vedutát látjuk viszont, valamivel gyengébb kivitelben, kisebb, jelentéktelen változtatásokkal. (VI. tábla 2. kép) Új az előtérben a lovasok csoportja, amely a későbbi kompozíció szerves részévé vált. Nehezen képzelhető el, hogy a művész, aki ilyen ügyesen komponál, idegen minták szolgai másolásához folyamodnék. Saját régebbi képét viszont, az új rendeltetésnek megfelelően, könnyen átalakíthatta. A párkányi csatát ábrázoló, feltehetően 1683-ban keletkezett képen³⁷ az előtérben látható, lóra szálló alakhoz nagyon hasonlót találunk a *Handgriffe* 126., Szobotistot ábrázoló lapján. Legszembetűnőbb különbség a ruházat magyarrá változtatásában mutatkozik. J. C. FEIGIUS *Wunderbarer Adlerschwung...* című, Bécsben 1694-ben megjelent műve második részében NYPOORT névvel három magyar vonatkozású képen találkozunk. Esztergom

³⁵ *Magyar Művelődéstörténet*. 3. köt. 634. l.

³⁶ RMK. II. 1530. — PATAKY D.: *A magyar rézmetszés története*. Bp. 1951. 1. sz.

³⁷ J. M. LERCH-hel együtt adták ki, valószínűleg önálló lapként. BUBICS: *i. m.* 175. sz. — LEPOLD: *i. m.* 119. sz. (képpel). — PATAKY: *i. m.* 4. sz.

ostromán³⁸ a párkányi csatát ábrázoló, már említett kép beállítását tartja meg. Az előtér tollas-kucsmás hajdúja Buják képéről ismerősünk³⁹ Érsekújvár látképe⁴⁰ (III. tábla) a BIRCKENSTEIN-könyv több elemét is felhasználja. A jobb sarokban látható cigány jósnő a 105. lapról származik. (II. tábla 2. kép)⁴¹ A baloldalt kockázó katonák csoportját egy másik (II. tábla 1. kép),⁴² az őket körülvevő, mulatókat ábrázoló jelenetet ismét egy másik képről vette át. (II. tábla 3. kép)⁴³ Az utóbbi helyről származik a táncoló pár dobossal, az őket néző, háttal ülő nő és az előtte álló férfi, meg a háttérben a lovassal beszélgető markotányosnő. A kockázó katonákat, a táncolókat kísérő dobost és a lovaskatona ruházatát a későbbi, 1694-ben megjelent képen németesítette. A kockázók mellett álló katona sem puskát fog már a későbbi képen, hanem alabárdot. Nándorfehérvár (Beograd) ostromjelenete⁴⁴ szintén több elemből alakult ki. (V. tábla) A cigánykovács Csicsva képéről való. (IV. tábla 1. kép)⁴⁵ A mellette földön ülő, nyáron sütő katonával és a markotányosnővel fordított beállításban könyvünk 123. lapján találkozzunk.⁴⁶ (IV. tábla 2. kép) A hordó mellett ülő alak ruházata itt is németesítve van a későbbi kiadásban.

Az eddig említetteken kívül NYPOORT magyar vonatkozású műveinek sorát még hárommal egészíthetjük ki. Az egyik Esztergom 1685-i ostromát ábrázolja.⁴⁷ A másik az 1686-os ostrommal kapcsolatban keletkezett budai alaprajz.⁴⁸ A harmadik a siklós-mohácsi (nagyharsányi) csatát mutatja be 1687-ből.⁴⁹ A magyar vonatkozású művek között művészi szempontból ez a legkiemelkedőbb. Karl Joseph JUVIGNY lotharingiai származású császári hadmérnök rajza alapján készült.

Az irodalom egy részében következetesen NYPOORTnak tulajdonítanak egy másik Buda ostromát ábrázoló képet is.⁵⁰ Szignált példány meglétéről

³⁸ A 2. kötet 120. l. mellett. — THIEME—BECKER: *i. m.* 25. köt. Lpz. 1931. 544. l. — LEPOLD: *i. m.* 121. sz. — PATAKY: *i. m.* 7. sz.

³⁹ BIRCKENSTEIN könyvének 35. lapja, Buják.

⁴⁰ FEIGIUS könyvében a 2. köt. 187. l. mellett. — PATAKY: *i. m.* 9. sz.

⁴¹ BIRCKENSTEIN könyvének 105. lapja, Tolnatamási.

⁴² Uo. 127. l., Schwarzenbach.

⁴³ Uo. 107. l., Éleskő.

⁴⁴ FEIGIUS 2. köt. 392. l. mellett. — THIEME—BECKER: *i. m.* 25. köt. Lpz. 1931. 544. l. — KELÉNYI B. O.: *i. m.* 106. sz. Tévesen Buda ostromának tartja. — A lap két lemezállapotban ismert, szöveg nélkül és a jobb felső sarokban „BELGRAD” felirattal.

⁴⁵ BIRCKENSTEIN könyvének 119. lapja, Csicsva.

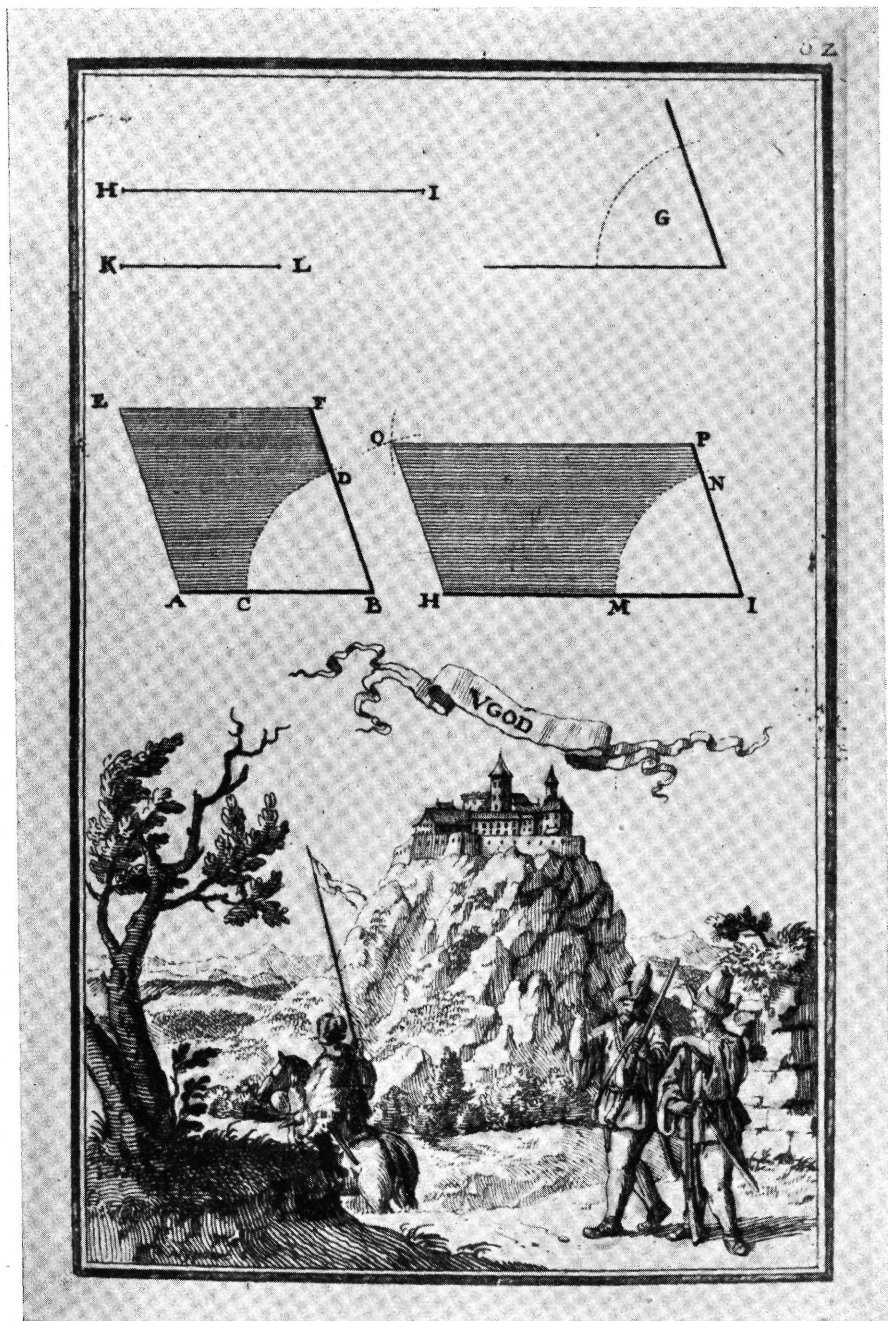
⁴⁶ Uo. 123. l., Berenes.

⁴⁷ LEPOLD: *i. m.* 152. sz. — HUBAY I.: *Magyar és magyar vonatkozású röplapok, újságlapok, röpiratok az Országos Széchényi Könyvtárban.* Bp. 1948. 968. sz. — PATAKY: *i. m.* 6. sz. — NYPOORT kompozícióját Johann ATZELT másolta. Vö. LEPOLD: *i. m.* 154. sz. (képpel).

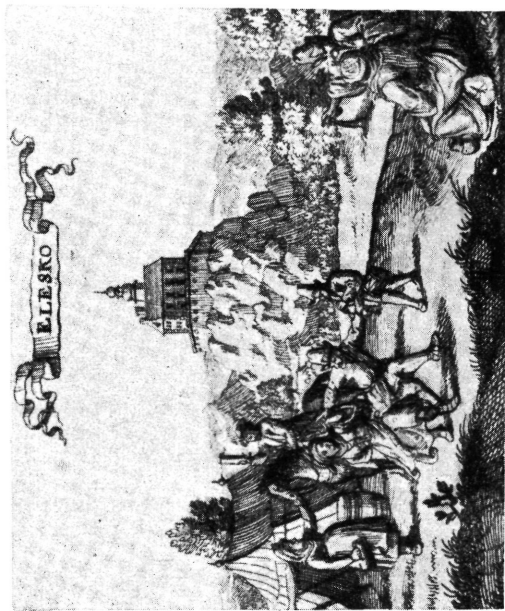
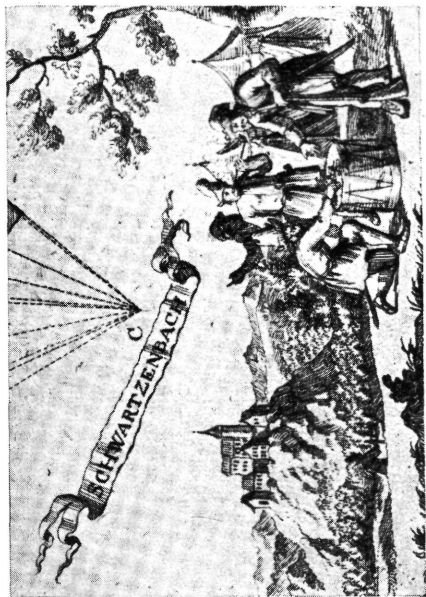
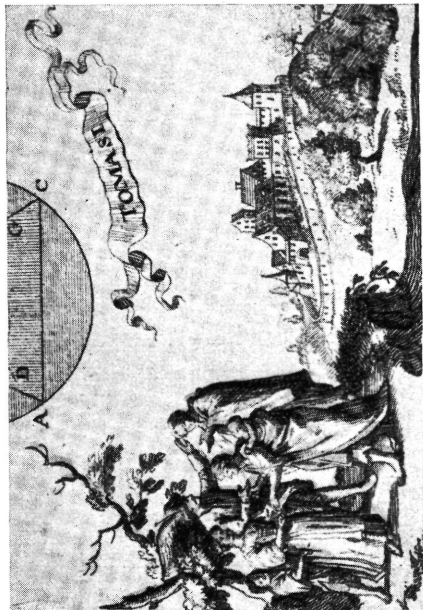
⁴⁸ A példány a Budapesti Történeti Múzeum Újkori Osztályán van meg, lt. sz. 28213. — KÖZLI KELÉNYI: *i. m.* 208. sz., de a szignatúra hiányos olvasása miatt nem mint NYPOORT művét, pedig a nála közölt jelzésen kívül a lapon balra fent „Nypoort f.” szöveg is olvasható.

⁴⁹ A lap ajánlása KOLLONITS Lipót győri püspöknek szól. — WURZBACH, A.: *Niederländisches Künstler-Lexikon.* 2. köt. Wien—Lpz. 1910. 25. sz. — GLASER: *i. m.* 389. sz. JUVIGNY uo. 127. l. — Fotokópiája a Rijksmuseum, Prentenkabinet, Amsterdam szíveségéből a Magyar Történelmi Képesarnokban.

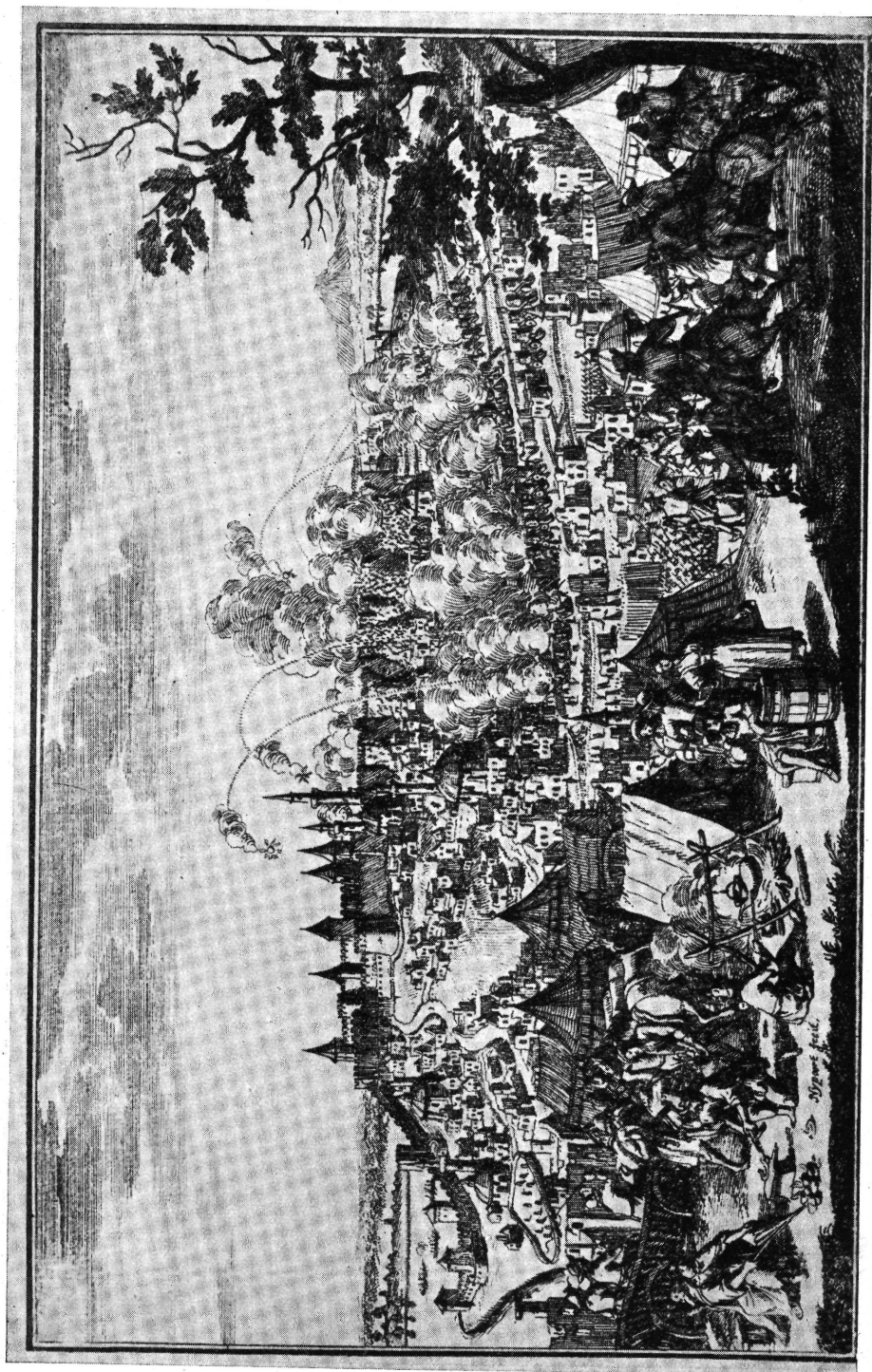
⁵⁰ BUBICS: *i. m.* 57. sz. (Még ismeretlen mester műveként közli.) — SCHOEN: *i. m.* 28. sz. (NYPOORT). — KELÉNYI: *i. m.* 149. sz. (NYPOORT). — HUBAY: *i. m.* 921. sz. (KELÉNYI és SCHOEN alapján NYPOORT.) — FEKETE L.: *Budapest a törökkorban.* Bp. 1944. XXVII. t. (NYPOORT, képpel). — PATAKY: *i. m.* 5. sz. (NYPOORT.)

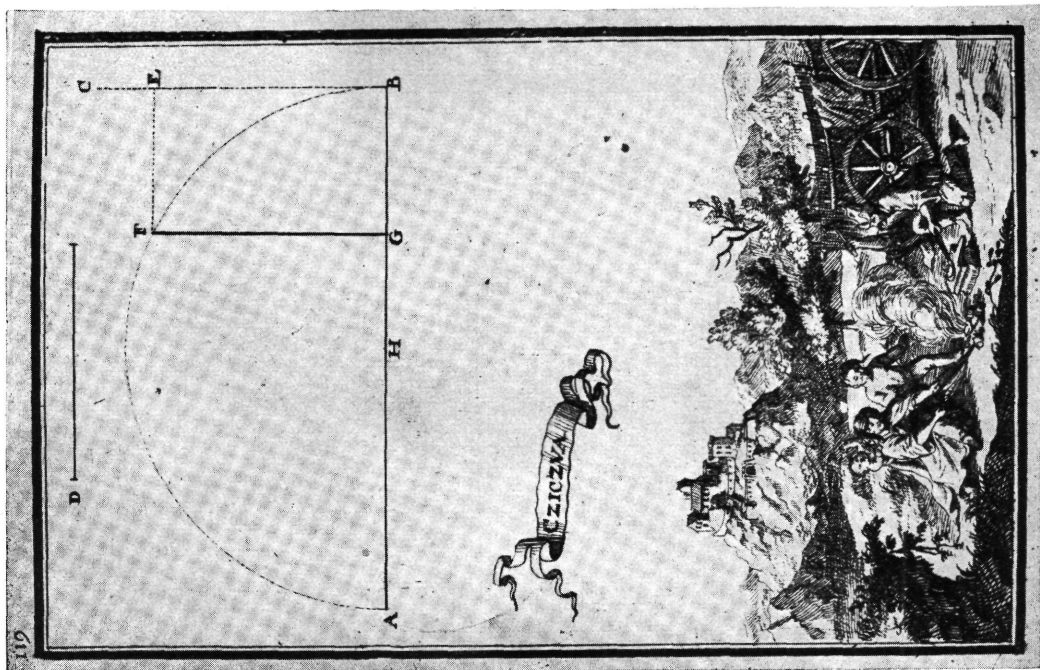
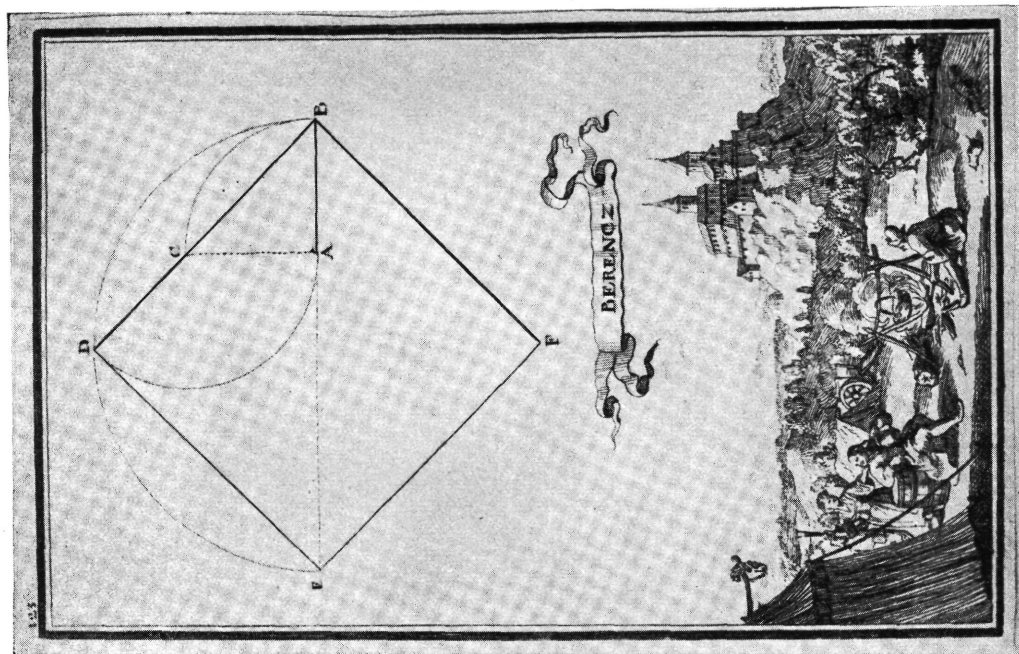
NYPOORT : A BIRCKENSTEIN-könyv 62. lapja a szignatúrával

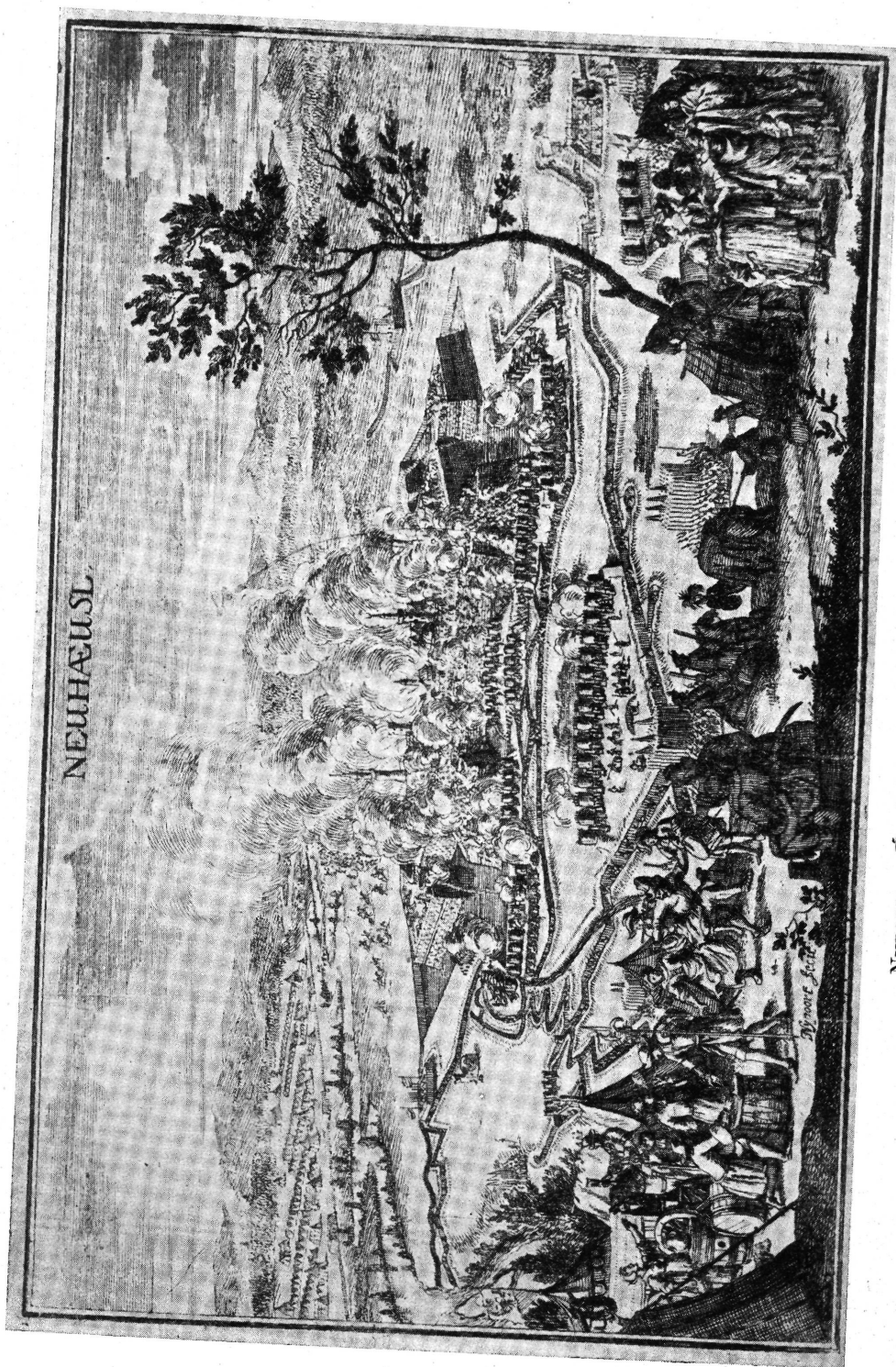
1-3. NYPOORT : Részletek
a BIRCKENSTEIN-könyvből 127.,
105. és 107. lapjáról. 1686.

NYROORT: Belgrád ostroma Feigius könyvéből. 1694.

1-2. NYFOORT] A BIRKENSTEIN-KÖNYV 119. és 123. lapja. 1686.

NYPOORT : Érsekújvár ostroma Feicjus könyvéből, 1694.

azonban sehol sem történik említés, a művész jelzését mindig mint kiegészítést közlik a leírások. Mivel a lap NYPOORT egyéb, biztos műveinél gyengébb kvalitású, szignatúra hiányában ki kell rekesztenünk a holland művész magyar vonatkozású művei közül.⁵¹

A BIRCKENSTEIN geometriai könyvének illusztrációit készítő holland festő és rézkarcoló, Justus van der NYPOORT életéről nem sokat tudunk.⁵² 1625 körül született Utrechtben. Pieter van PORTENGEN tanítványa volt. 1672-ben Jan van BUNNICK-kal és Andries de WIT-tel dolgozott együtt Reesben. Johann Weikhard VALVASOR (1641–1693), a hírneves polihisztor, Karintia és Krajna topográfusának grafikai gyűjteményében számos rajza maradt fenn, ezeket nyilván az alatt az idő alatt készítette, amíg az ő szolgálatában, a topográfia-kötetek művészi díszítésére életre hívott műhelyben dolgozott.⁵³ A dátumokból következtetve ez az idő 1675-től 1681-ig terjedt. Közben résztvett az 1679-ben megjelent *Topographia Duc. Carniolae Moderna* című kiadvány illusztrálásában. Magyar vonatkozású művei az 1683-tól 1687-ig terjedő időben keletkeztek. A nagyszombati kalendárium címképét Nagyszombatban szignálta. Ezen az alapon, a BIRCKENSTEIN-könyv természet után készült látképei és genrejelenetei, de egyéb művei alapján is biztosra vehetjük, hogy megfordult és dolgozott Magyarországon. 1691-ből és 1692-ből morvaországi működéséről vannak adataink.⁵⁴ Itt Georg Matthias VISCHEER-rel (1628–1696), az ausztriai topográfia-kötetek szorgalmas szerzőjével került összeköttetésbe.⁵⁵ 1692 után nem tudunk többet róla.⁵⁶

Eddig ismert grafikai oeuвреjének legnagyobb része BEGA és OSTADE modorában készült rézkarc. A parasztok életének jól megfigyelt jeleneteit valóságghú kifejezési eszközökkel állítja eléink. A XVII. századi holland művészet népies ágának tipikus képviselői ezek a humorral teli, kissé szatirikus ízű jelenetek.⁵⁷ Ebbe a csoportba tartoznak festményei is, amelyeket autopszia hiányában nem tudok bővebben jellemezni. Készített mitológiai és vallásos tárgyú kompozíciókat is. Mezzotinto eljárással készült arcképei

⁵¹ Ugyanígy nem tarthatjuk NYPOORT munkájának stíluskritikai alapon a LEPOLD-nál, *i. m.* 122–3. sz. alatt említett esztergomi csataképeket sem. Valószínűleg az utóbbi azonos a PATAKYNÁL, *i. m.* 8. sz. alatt szereplő Esztergom melletti csatával. Az uo. 2. sz. alatti vács-szentendrei csatát nem sikerült azonosítanunk.

⁵² THIEME—BECKER: *i. m.* 35. köt. Lpz. 1931. 544–5. l. — Emellett műveire vonatkozóan lásd WURZBACH: *i. m.* 247–8. l.

⁵³ THIEME—BECKER: *i. m.* 34. köt. Lpz. 1940. 88–9. l. — STELÈ, F.: *Valvasorjev krog in njegovo grafično delo*. Glasnik Muzejskega društva za Slovenijo. IX (1928) 5–50. l.

⁵⁴ PROKOP, A.: *Die Markgrafschaft Mähren in kunstgeschichtlicher Beziehung*. IV. köt. Wien, 1904. 1083., 1138., 1231., 1295. l.

⁵⁵ THIEME—BECKER: *i. m.* 34. köt. Lpz. 1940. 416. l.

⁵⁶ Ennek nem mond ellent a FEIGIUS-féle, már említett könyv megjelenési éve, 1694 sem, mert az illusztrációkat korábban is elkészíthette. Egyéb támpont hiányában ebből az egyetlen adatból nem lehet arra következtetnünk, hogy a művész még ebben az időben is életben lett volna.

⁵⁷ Megjegyzendő, hogy WURZBACH: *i. m.* 9. sz. alatt említett, Köszörűs-t ábrázoló lap dátuma a cégéren, a szemüveg mellett olvasható: 1680. A leírt szignatúrán kívül ismerjük olyan későbbi állapotban is, amelynek jelzése: „Frantz Prechler exc. Pragae.” (Szépművészeti Múzeum Grafikai Osztály, lt. sz. 36814.) WURZBACH 14. sz. alatti karcon ugyanilyen jelzést találunk, így feltehetjük, hogy NYPOORT több lemeze a művész halála után Prágába került. Franz PRECHLER életére ugyanis 1698–1721 között vannak adataink. Vö. THIEME—BECKER: *i. m.* 27. köt. Lpz. 1933. 365. l.

egyszerűek és közvetlen hatásúak.⁵⁸ Csataképei nem érik el a holland késő-barokk legkiválóbb rézkarcolójának, Romeyn de HOOGHE-nak (1645–1708) művészi színvonalát, bár az övéhez hasonlóan kisméretű csatajeleneteiben nála sem tagadható CALLOT hatása. HOOGHE mozgalmas, sokalakos kompozícióit tökéletes anatómiai tudással oldotta meg. NYPOORT sokkal otthonosabban mozog a kis méretek szabta határok között. Az *Ertz-Herzogliche Handgriffe* látképeinek formátumára és stílusára kétségtelenül hatottak Alain Manesson MALLET francia hadmérnöknek nem sokkal előbb megjelent műszeteskönyvei. Az egyik hadtudományi tankönyv,⁵⁹ a másik népszerű földrajzi mű.⁶⁰ VALVASOR és VISCHER topográfiai munkáinak illusztrációi is rokonságban vannak NYPOORT képeivel. Náluk ugyan az egyes épületek ábrázolása volt a főcél, és ennek megfelelően művészettörténeti forrásértékük is jóval nagyobb, de vedutáikon a staffázsalakok nem játszanak olyan nagy szerepet.⁶¹ A művészi nivó szempontjából ezek a látképek nem hasonlíthatók NYPOORT magyarországi sorozatához. VALVASOR és VISCHER vedutái a valószínű hű másolatai, de a kompozíció művészi volta csak másodlagos. NYPOORT feladatát megnehezítette a megszabott keret. A geometriai ábrák művészietlen feltájak és az előtér jeleneteinek összehangolását mégis ügyesen oldotta meg. Az álló forma nem kedvezett a fekvő formátumot kívánó tájképeknek, bár a kis méretek megkönnyítették a művész feladatát. Előterein a holland népelet megfigyelése közben szerzett tapasztalatait értékesítette, ezért olyan elevenek a staffázsként elhelyezett jelenetek.⁶² A magyar

⁵⁸ NYPOORT egy eddig ismeretlen művét, egy arcképet találtam a következő műben: *NOVUS SKENDERBEG / Seu ILLVSTRISSIMVS DOMINVS, / DOMINVS COMES / DON PETRUS / RICEJARDI... a PAULO RITTER... App. H. 2129., RMK. III. 3170/a.* — A 31 × 20.6 cm lemez méretű, mezzotinto arckép nagyobb, mint a könyv mérete, lehet, hogy utólag került a valószínűleg 1682-ben kiadott könyvbe, amely az ábrázolt RICEJARDI életét dicsőíti distichonokban. — A kép jelzése: „F: D: N: Pinxit. — Nypoort fecit.” Az ovális kép keretében fent a „SEMPER SUB ARMIS” jelmondattal látszik. A bajuszos, markánsarcú férfi teste balra, feje jobbra fordul. Ruhája magyaros, bal kezét csipőre teszi, a jobban buzogányt tart. A kép alatt négy-négy sorban latin vers olvasható. Lehet, hogy azonos a THIEME—BECKERNÉL: *i. m.* 25. köt. 544. l. felsorolt ismeretlenek ábrázoló arcképek valamelyikével. Ugyanez vonatkozik KOLLONITS Lipót eddig ismeretlen arcképére is. Felirata: „EMINENTISSIMO / ET REVERENDISSIMO / PRINCIPI AC DOMINO DOMINO / LEOPOLDO SACRAE ROMANAE ECCLESIAE / CARDINALI Á KOLLONIZ &c: EPISCOPO IAVRINENSI, / EIUSDEMQUE LOCI ET COMITATVS SVPREMO AC PERPE- / TUO COMITI, SANCTI IOANNIS HIEROSOLYMITANI ORDINIS / PRIORI, ET COMMENDATORI AEGRAE ET MAYLBERGAE &c: PRIN- / CIPI AC MECOENATI SUE CLEMENTISSIMO EFFIGIEM HANCCE / Humilime Dedicat / Justus Vander Nypoort.” Mezzotinto, körülvágott, a kép mérete kb. 30.2 × 24.3 cm. Magyar Történelmi Képcsarnok lt. sz. 2557.

⁵⁹ MALLET, A. M.: *Les travaux de Mars*... Paris, 1671. és 1684–5.

⁶⁰ MALLET, A. M.: *Description de l'univers*... Paris, 1683., Frankfurt, 1684–5.

⁶¹ VISCHER látképeihez hasonló formátumú látképek ismertek magyar, főleg dunántúli helységekről is. Eddig több, mint 60 darabot sikerült ebből az érdekes sorozatból összeszednem. A kvalitásban VISCHER munkáinál kissé gyengébb képek egy-egy lapon kettesével foglalnak helyet. Sajnos sem mesterüket, sem összeállítójukat nem sikerült eddig megállapítani. Azt sem tudjuk, hogy egy kész kötet különálló lapjai-e, vagy csak tervezett, de meg nem valósult műhöz készültek. Feltűnő, hogy sok az ESZTERHÁZY birtokban levő vár és kastély képe köztük. Ezt egyébként már BRUCKENSTEIN sorozatáról megállapította APPONYI *i. h.* Az itt említett sorozat egyes lapjait reprodukálják: *Magyar Művelődéstörténet.* 3. köt. 156. l. — BUBICS Zs.—MERÉNYI L.: *Herceg Esterházy Pál.* Bp. 1895. Magyar Történelmi Életrajzok. passim.

⁶² Erre már SZENDREI is utalt a művész ismerete nélkül (*i. m.* 132. l.).

vonatkozású és hasonló rendeltetésű, illusztrált művek közül a Jacobus PEETERS kiadásában Amsterdamban megjelent, közel egykorú sorozat kínálkozik az összehasonlításra, amelynek Gaspar BOUTTATS a mestere.⁶³ Itt a lapokon természetesen hiányzanak a geometriai ábrák; a várak, városok képe ennek következtében nagyobb méretű. Az előtér alakjai viszont meglehetősen sablonosak, magyar viseletű kevés akad köztük. Gyakran a staffázs-alakot is ugyanarról az előképről veszi át, amelytől a látképet kölcsönzi. Hitelesség szempontjából NYPOORT az elsőség, de művészi színvonal tekintetében nincs különbség a két sorozat között.

A BIRCKENSTEIN-féle rézkarc sorozat mesterkérdésének megoldása több irányú következtetések levonását engedi meg. A helytörténeti kutatás számára rávilágít arra, hogy a sorozatban megjelent látképeknél nem elég az illető helységre vonatkozó kép vizsgálata, az egész sorozatot vagy könyvet figyelembe kell venni mint összefüggő alkotást, ha az egyes lapok keletkezési körülményeit maradéktalanul ki akarjuk deríteni. Viszont a művész nevének ismerete még akkor sem garancia az egész könyv valamennyi képének hitelességére, ha az illető művész magyarországi tartózkodásáról biztos tudomásunk van.

A régi könyvekkel foglalkozó kutatók számára BIRCKENSTEIN könyvének története jó példa arra, hogy a rézmetszetű illusztrációk lemezállapotának gondos vizsgálata a könyv sorsának felderítésében milyen fontos támpontot nyújthat. Végül a művészettörténet, speciálisan a grafikatörténet számára az elmondottak Justus van der NYPOORT oeuvre-jének 122 rézkarcral való kibővítését jelentik. Az újonnan felfedezett veduták és az életből elletett alakok történeti forrásértéke vitán felül áll, de a sokat vándorolt holland rézkarcolónak a lapok művészi színvonala miatt sem kell szégyenkeznie.

RÓZSA GYÖRGY

GYÖRGY RÓZSA: THE ENGRAVINGS OF J. v. NYPOORT IN THE GEOMETRY-BOOK BY BIRCKENSTEIN

In his geometry book (*Ertz-Herzogliche Handgriffe Dess Zirckels und Linials...* Wien, 1686) Anthoni Ernst Burckhard von BIRCKENSTEIN included the view of 110 Hungarian fortresses and towns of the XVIIth century. The figures filling up the foreground of the landscapes are important sources for the history of Hungarian national costume and arms. The book enjoyed great popularity, eight different editions are known. The etchings were published in three different states: I. The original pagination appeared in the upper right or left corner of the page. II. The new marking, letters of the alphabet, appeared at the bottom of the page. III. With new pagination diverging from the original and text on the back of the page.

According to the signature on page 62 the etchings were made by the Dutch painter and etcher Justus van der NYPOORT. That this is so is supported by the analogy in style, inasmuch as the author succeeded in discovering striking similarities between other signed works of the painter and some details in the illustrations of the BIRCKENSTEIN book.

The authenticity of the landscapes is questionable in the case of some of the etchings. Certainly there are some among them made after nature, which seem to prove that the artist had visited Hungary. This fact is also apparent from the signature seen on the title page of the "*Calendarium Tyrnaviense*" from the year 1683 (Just: vd: Nypoort delin):

⁶³ App. H. 2359. Valószínűleg 1684-ben jelent meg.

et se : Tyrnau :). His sojourn in Hungary can be said to have taken place sometime in the course of the years 1683 to 1687, that is in a period between his activity in Carinthia and Moravia.

NYPOORT's hitherto known works of art have been described most fully by WURZBACH (*Niederländisches Künstler-Lexikon*. Vol. 2, Wien—Leipzig, 1910). The etching mentioned by him under No. 9 entitled "Grinder" — the original date of creation: 1680 to be read on the sign-board — exists also at the Graphical Department of the Museum of Fine Arts in Budapest, bearing the inscription "Frantz Prehler exc. Pragae". From his oeuvre another similarly marked work (WURZBACH, No. 14) is also known; it is, therefore, probable that after the artist's death several of his copper plates were taken to Prague. The author came across two NYPOORT mezzotinto portraits so far not mentioned in the literature treating of his oeuvre: one shows Peter RICEJARDI and was published in P. RITTER's book *Novus Skenderbeg*; the other is the portrait of Cardinal Leopold KOLONITS in the Hungarian Historical Gallery (for details on the portraits see Note No. 57).